

Др Урош С. Шешум

ванредни професор

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

uros.sesum@f.bg.ac.rs

ORCID: 0009-0007-7158-441X

ДВА СПИСКА ХРАМОВА ТИМОЧКЕ ЕПАРХИЈЕ СТРАДАЛИХ ТОКОМ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876–1877. ГОДИНЕ*

Апстракт: У раду су критички приређена два списка храмова Тимочке епархије који су претрпели разарања или знатну материјалну штету током Првог српско-турског рата. Оба документа налазе се у Државном архиву Србије (ДАС) у Београду, у фонду Црквеног одељења Министарства просвете и црквених дела (МПС-Ц), где су заведени 1882. и 1883. године. Нити један од приређена два списка не представља комплетну листу пострадалих епархијских храмова у рату 1876. јер су изостављене оне цркве које су у рату страдале, али су до тренутка састављања спискова поправљене или снабдевене богослужбеним предметима. На основу расположивих извора произлази да је османска војска на територији Кнежевине Србије, односно на простору под јурисдикцијом Православне цркве у њеним границама, оштетила и опљачкала храмове искључиво на територији Тимочке епархије. Стога два приређивана списка представљају заправо евиденцију православних храмова у Србији који су страдали током рата и који до првих месеци 1883. нису поправљени. Стога је у уводном излагању, након приказа ратног пустошења територије Кнежевине, покушана реконструкција целокупне листе страдалих храмова Православне цркве у Кнежевини Србији у рату 1876, уз податке о претрпљеној штети, степену обнове сваког објекта појединачно до 1883. године.

Кључне речи: Српско-турски рат 1876, Османско царство, Кнежевина Србија, Тимочка епархија.

---

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

***

Рат 1876. и страдање јужне и југоисточне Србије

Супротно жељама и очекивањима Срба под османском влашћу, владара и државног врха Србије, али и српском ратном плану, поприште српско-турског рата 1876, већ од његовог другог дана, постала је територија Кнежевине Србије. Српски ратни план предвиђао је поделу трупа на четири „војске”, четири велике војне формације, при чему би главна и најмногљуднија Моравска војска, од укупно 68.000 људи, извела офанзиву на југ, ка Нишу, где би се што скоријом и решавајућом битком поразила турска главнина, за коју се с разлогом очекивало да у првим ратним данима неће бити у пуном саставу због пословичне спорости османске мобилизације. Ибарска војска од 11.500 војника штитила би границе на југозападу, и у случају успеха на југу, наступала би офанзивно ка Сјеници и Новом Пазару. Трупе на истоку, 25.000 ратника у саставу Тимочке војске, концентрисане код Кобишнице и Зајечара, требало је пре свега да штите источну границу и бок главнине – Моравске војске, али су имале и задатак да заузму Кулу и тиме омогуће лакшу одбрану источне границе. На западу је 20.000 припадника Дринске војске чувало западну границу, требало је да пребацују добровољце преко Дрине, подстичу и помажу устанак Срба у Босни и, еветуално, у случају успеха на југу, да продиру на запад. Јужни правац био је, дакле, главни и од успеха Моравске војске зависило је офанзивно деловање остале три, те је у складу са тим извршена концентрација снага уочи објаве рата 30. јуна 1876.

Османски ратни план је такође предвиђао концентрацију главнине снага у близини Ниша које би преко Алексинца продирале долином Јужне, а затим и Велике Мораве на север.¹

Због вести да ка Нишу, првом и кључном циљу српске офанзиве, у коме османске снаге још увек нису окончале концентрацију, из Софије долази знатно појачање, од кога се 5.000 војника креће ка Пироту, главнокомандујући Моравске војске генерал Михаил Григоријевич Черњајев одлучио је 1. јула да приступи прекомпозицији војске и тако потпуно изменио ратни план. Као што је речено, полазиште првобитног

1 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд, 1981, 30–31, 36; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 384–386.

ратног плана било је концентрација главнине снага у велику оперативну групу, којом би се, искоришћавањем спорости османске мобилизације, извојевала решавајућу победа код Ниша. Међутим, Черњајев је 1. јула Моравску војску поделио у четири колоне. Уместо да ступи у решавајућу битку код Ниша, намислио је да обухватним дејствима, колонама пресече комуникацијске правце од Ниша ка Прокупљу, Куршумлији, Лесковцу, Пироту и Белој Паланци, чиме би се град опколио, опсео и приморао на капитулацију. Знатан део снага притом је издвојен за заузимање утврђења Бабина глава, на граници према Пироту, након чега је предвиђено диверзионо продирање на југоисток чиме би се елеминисала појачања која су ка Нишу долазила из Софије. Истовремено је одлучено да Ибарска војска, додатно ојачана мањим јединицама издвојеним испод команде Моравске, крене у офанзиву ка Сјеници. Овим изменама главна српска оперативна група изгубила је половину првобитних ефектива на главном правцу наступања, долином Јужне Мораве, а њене снаге развучене су на велики простор, чиме је не само изгубила концентрацијску, већ и бројчану надмоћ над непријатељем.²

Већ у ноћи након првог дана ратних операција, 2. јула је окончана српска офанзива ка југу, делимично и због неискуства народне војске, те се већ те вечери српска војска нашла на почетним положајима, изузимајући део војске који је заузео Бабину главу и положаје у Јанковој клисури. У ноћи између 2. и 3. јула османске снаге су заузеле село Велики Извор на југоисточној граници, што је довело до одлуке српске команде да се пре наставка наступања на југ непријатељ избаци из долине Тимока. Уз то, током јула са Бабине главе извршено је неколико диверзивних продора према Белој Паланци.

Ни дефанзива није била успешна јер су српске снаге већ 18. јула поражене код Великог Извора, што је не само изазвало њихово повлачење на запад, већ и приморало српску војску да у наставку рата делује искључиво дефанзивно. Територија јужне и југоисточне Србије морала се бранити од османске офанзиве, али и главнина трупа код Алексинца и Делиграда од могућег опкољавања од стране османске војске која је надира из правца југоистока.

Главни османски командант у операцијама према Србији Абдул Керим-паша замислио је да офанзивним дејством две групе, према Зајечару са истока и Књажевцу са југа, потисне слабије српске снаге, те да

---

2 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови*, 33–36; С. Рајић, *Кнез Милан*, 409, 413.

након спајања, сједињене преко Сокобање продру на запад и ударе са леђа српску главнину код Делиграда и Алексинца. Многоструко надмоћнији непријатељ је у реализацију плана свог команданта кренуо 29. јула, али је, мимо очекивања, српска војска пружала веома жесток отпор, те је Књажевац пао тек између 4. и 5. августа, и то после жестоке борбе. Иако надјачане, српске групе нису биле сломљене. Повукле су се у Сокобањску клисуру и у теснац код села Бучја и Влашког Поља, са намером да на тим местима зауставе непријатељски продор ка западу. Зајечар је напуштен без борбе наредне ноћи, што је био тактички потез, али и политичка одлука: очекивало се да ће злочини турске војске у напуштеном граду утицати на руско јавно мњење у корист српске стране.

Српске снаге повукле су се након напуштања Зајечара и губитка Књажевца на линију Кривељ – Брестовачка бања – Бољевац – Луково. Потиснута и приморана да непријатељском пустошењу препусти територију Књажевачког округа, дела Црноречког и југоисточних делова Крајинског округа, својим жилавим отпором српска војска је омела планове османског команданта. Његове трупе нису успеле да муњевитим надирањем распрше слабе српске снаге и брзо се нађу северно од српске главнине, која би укљештена са југа и са севера била приморана да капитулира. Осујеђен у горњој намери Абдул Керим-паша се вратио првобитном плану о фронталном нападу на српску главнину долином Јужне Мораве преко Алексинца. Са циљем да што је више могуће расположивих трупа употреби на Морави Две недеље након након што је заузела Књажевац, 21. августа, османска војска га је напустила, а убрзо и целокупан заузети простор Књажевачког и Крајинског округа, Зајечар је с друге стране остао у њеним рукама заједно са неколико села Црноречког округа, уз границу и око вароши, чиме је везиван део српских трупа на истоку.³

Турска офанзива долином Јужне Мораве отпочета је 19. августа, али је, након што је продрла на алексиначке утврђене положаје, заустављена четири дана касније српском победом на Шуматовцу. Пре него што су српске снаге однеле пресудну победу, сва села која су се нашла на путу османске војске — од саме границе па све до алексиначких положаја — доживела су потпуно разарање. Шуматовачки пораз османску офанзиву није сломио, већ само одложио, те је поново покренута првог дана септембра, када је у боју код села Адровца српска војска одбачена

3 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови*, 36–54, 69–82, 90–106, 110–111; С. Рајић, *Кнез Милан*, 409–415, 422–423.

ка Делиграду, али не и коначно поражена и потиснута. Нов османски покушај сламања српске одбране, након деветодневног примирја, одиграо се на положају Кревет, у тродневној бици од 28. септембра до првог октобра. Жестока битка није донела слом српске одбране, већ само затишје на фронту. Тек је османска офанзива од 19. октобра дала резултат. Нова замисао о сламању српског отпора заснивала се на концентрисаном продору ка Крушевцу. У случају пробоја српских утврђених положаја на крушевачком сектору српске трупе биле би комуникацијски пресечене током Јужне Мораве, а њихове снажне делиградске позиције неутралисане. Српски пораз код села Велики Шиљеговац у прва два дана офанзиве омогућио је нападачима приступ Ђуниском вису као кључној тачки, по чијем губитку српски делиградски положаји нису могли да се одрже. Вис је у османске руке пао 29. октобра, а након њега и претходно евакуисани Алексинац. Тиме је био остварен први део османског ратног плана. Српска војска није могла да се брзо консолидује, те је долина Велике Мораве постала отворена за надирање победника ка Дунаву. Ултиматум руског цара упућен Порти 30. октобра 1876. године, којим је од ње захтевано хитно склапање шестонедељног примирја са пораженом Србијом и прекид ратних операција у року од 48 часова спасио је Кнежевину од потпуног војног слома. Ступање примирја на снагу 1. новембра спасило је Поморавље од харања и разарања које су претрпели алексиначки крај и њему суседни делови Крушевачког округа.⁴

Велике силе одредиле су по обустави непријатељстава војну комисију, која је између 12. новембра и 13. децембра 1876. одредила демаркациону линију и неутралну зону између османских и српски трупа, чиме је део територије Кнежевине, које су турске снаге контролисале у тренутку ступања примирја, остао под њиховом контролом. Под контролу Србије враћене су тек након склапања мира између ње и Османског царства 28. фебруара 1877, будући да је мировни споразум склопљен на основу *status quo ante bellum*.⁵

Током ратних операција 1876. османска војска заузела је и током августа контролисала добар део Књажевачког и Црноречког округа, као и јужне делове Крајинског. На тимочком војишту, османске снаге су, наступајући од источне границе према западу, запоселе и опљачкале

4 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови*, 111–170; С. Рајић, *Кнез Милан*, 423–429, 438–442.

5 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови*, 172.

простор све до линије Рајац – Кривељ – Брестовачка бања – Бољевац – Луково, укључујући вароши Књажевац и Зајечар. На јужном ратишту османске трупе су током рата овладале долином Јужне Мораве, од границе на Суповцу до села Трубарева на западу, укључујући и Алексинац. Запоселе су и југозападне обронке планине Озрена, (источно од реке) и североисточне падине Јастрепца (западно од реке). Односно, приличан део простора Алексиначког и преко двадесет села Крушевачког округа.⁶ Укупно у четири округа, страдало је 121 село и три вароши. У Књажевачком 108 (од 111 сеоских насеља округа), у Алексиначком 57 (од 121), Црноречком 26 (од 44), Крушевачком 21 (од 71) и у Крајинском девет (од 78 села). Зависно од дужине боравка османских трупа, њиховог састава, односно да ли су села заузели Черкези и башибозучке нерегуларне јединице или пак регуларна војска (низам), те материјала од ког су биле изграђене куће у насеобинама, разарање појединих села или вароши варијало је од делимичних оштећења до њиховог потпуног уништења. Према расположивим подацима, најгоре су прошла сеоска насеља Алексиначког округа, где је у 37 од укупно 57 страдалих села уништена свака кућа. У оквиру Књажевачког и Црноречког округа овај степен разарања био је евидентан у 12, односно 6 насеља, што је довело до потпуног обескућивања становништва у тим местима. У Алексиначком су разорене 122 куће (од 830 предратних), у Књажевцу 530 (од 813) и у Зајечару 160 (од 874, колико их је било пре рата). Поред приватних кућа и економских зграда, у сва четири округа страдале су и јавне грађевине, административна здања и школе.⁷

Према расположивим изворима у рату 1876–1877. унутар граница Кнежевине Србије верски објекти су пљачкани, оштећени или разорени на територији четири округа (Крајинског, Црноречког, Књажевачког и Алексиначког), који су у црквено-административном погледу били у саставу Тимочке епархије.⁸ У архивској грађи нису забележени подаци

6 М. Јагодић, *Последице упада Турака у тимочку и моравску долину 1876. године*, Развитак 203–204 (2000), 131.

7 Државни архив Србије (=ДАС), Поклони и откупи (ПО), 39/183; М. Јагодић, *Последице упада Турака*, 131–135.

8 Још тридесетих година 19. века Православна црква у Кнежевини усагласила је своју административну поделу са државном, те су се границе епархија од тада поклапале са границама округа, а сваку промена спољних административних граница округа мењала је и црквено-административне границе. Тимочка епархија је од 1836. обухватала четири округа на истоку и југоистоку – Крајински, Црноречки,

о оштећењима или разарањима православних богомоља на територији Крушевачког округа, који је припадао Ужичкој епархији. Стога се може закључити да су ратна разарања храмовне структуре била ограничена искључиво на Тимочку епархију, те укупан број страдалих објеката на њеном простору истовремено представља и укупан број уништених богомоља Православне цркве у Кнежевини Србији током овог сукоба.⁹

Гургусовачки и Алексиначки округ. Године 1859. извршено је административно преустројство Бугар-моравског среза, који се до тада налазио у саставу Крушевачког округа. Од укупно 60 села, њих 17 је припојено Крушевачком срезу, док су остала села остала у саставу Бугар-моравског, који је припојен Алексиначком округу. Две године касније још два села из састава Бугар-моравског среза, Зубовац и Росица, припојена су Крушевачком срезу и округу, те је тада у Бугар-моравски срезу остало 41 село. Промену спољних граница округа Крушевачког и Алексиначког у складу са принципом преклапања административних и црквено-административних граница испратила је и промена епархијских граничних линија. Пошто је Крушевачки округ у целини из Београдске прешао у састав Ужичке епархије 1854, и простор Бугар-моравског среза, изузев два рубна села, постао је тада њен део. Убрзо је дошло до нове промене у црквено-административној организацији овог простора. Прикључење среза Алексиначком округу 1859. повукло је, изузев два села, и прелазак његове територије у састав Тимочке епархије. Деветнаест, односно 21 село које је пре промене среских и окружних граница 1859–1861. припадало Бугар-моравском срезу остало је у саставу Ужичке епархије. Наиме, два рубна села на граници Бугар-моравског и Крушевачког среза, а у саставу првог, остала су због свог географског положаја и након 1859. у саставу великошиљеговачке парохије, чији је остатак остао у Ужичкој епархији. Дакле, године 1859. у саставу Ужичке остало је, поред 17 села која су припала Крушевачком срезу, и два бугар-моравска. Прелазак два села из Бугар-моравског у Крушевачки срез увећао је број некадашњих бугарморавских села на територији Ужичке епархије на двадесет и један. 3. Стевановић, *Српска православна црква у алексиначком крају од 1833. до 1918. године*, Алексинац, 2015, 9, 24–25.

- 9 У селима која су припадала Крушевачком округу, а која су 1876. била захваћена деловањем османске војске, постојале су свега две цркве – активни парохијски храм Светог Архангела у Великом Шиљеговцу и већ дотрајала црква истог посвећења у селу Каонику, која у том тренутку више од три деценије није коришћена за богослужење и која је, вероватно, била пре рушевина него зграда. Црква у Великом Шиљеговцу изграђена је 1844. од тврдог материјала како би заменила, као парохијски храм, тада већ дотрајалу цркву у Каонику, која је те године затворена јер јој је темељ подливао оближњи поток. Нови каонички храм, са промењеним посвећењем Светом Духу, изграђен је 1885. године. У мемоару српске владе конференцији великих сила у Цариграду из децембра 1876, у коме су таксативно и детаљно побројани злочини османске војске спрам људи и имовине у Србији, није наведено страдање наведене две цркве, иако се помиње прекопавање гробља у Каонику и чињеница да су у њему и Великом Шиљеговцу изгореле најбоље куће. Каоник и Велики Шиљеговац нису се у време састављања мемоара налазили под српском контролом, те је то могло утицати на изостанак помена о пљачки или оштећењу једног од два или оба

Разорени храмови Тимочке епархије 1876. године

Будући да су биле заузете и финансијски оптерећене пречом потребом указивања помоћи могобројним становницима пострадалих округа који су остали без кућа, економских зграда, хране и средстава, те питањем обнове или подузања здања јавних установа, државне власти су се тек 1882. године посветиле питању системске обнове и снабдевања разорених и опљачканих цркава у четири округа.¹⁰ Те године је у Министарству просвете и црквених дела покренуто питање прорачуна трошкова обнове пострадалих храмова, јер је у Државном архиву Србије, у фонду Црквеног одељења поменутог министарства, 1882. заведен списак пострадалих храмова Тимочке епархије. У њему су побројани страдали храмови са назнаком оштећења и потреба, износом штете, могућностима локалне заједнице да је сама надокнади и проценом суме нужне државне помоћи. Министарство је сматрало да информације у списку нису потпуне нити прецизне, те је свакако као последица његовог захтева у епархијској конзисторији Тимочке епархије, управном и судском епархијском телу, 1883. сачињен нов, детаљнији и садржајнији табеларни списак пострадалих епархијских храмова. Нови списак садржи детаљне податке о оштећењима грађевинских конструкција за сваки појединачни храм. Такође, наведени су износи потребни за оправке, набавку богослужбених предмета и мобилијара уништеног или опљачканог у рату, као и информације о могућностима надокнаде из ванбюджетских средстава.

храма, до којих је евентуално могло доћи. Владин повереник за бригу о ратним страдалницима у Алексиначком и Крушевачком округу Милован Спасић, који је у од Турака напуштеним селима боравио непосредно по њиховом одласку не набраја у свом објављеном спису о страдању Јужног Поморавља децидирано пострадале храмове, али паушално наводи да су свуда иконостаси оштећени и изваљени, а звона поскидана. Поратна обнова (1885) још 1844. веома оштећене каоичке цркве могла је бити последица додатног страдања 1876, али и просто чињеница да је већ деценијама била ван службе. Црква у Великом Шиљеговцу могла је бити похарана или оштећена током рата, те да услед брзе послератне обнове мањих размера ни оправка ни страдање нису упамћени чак ни у локалној средини. Чињеница да је османска војска у селу Планиници код Зајечара уништила све сеоске куће и зграде, али не и сеоску капелу, оснажује могућност да је до уздржавање од скрнављења, рушења и пљачке османске војске дошло и у Шиљеговцу. С. Бранковић, *Мемоар о злочинима у српско-османском рату 1876*, Расински анали 9 (2011), 250, 258; М. Спасић, *Неки подаци из времена нашег првог рата за ослобођење и независност*, Гласник СУД 63 (1885), 249; С. Мачај, *Црноречки округ*, Гласник СУД 73 (1892), 181; З. Стевановић, *Српска православна црква*, 24, 60–61, 72; М. Јагодић, *Последице упада Турака*, 135.

Документа која се овде приређују не садрже исцрпан попис храмова уништених у Кнежевини Србији током Првог српско-турског рата. Због релативно позног састављања, ови документи изостављају храмове који су током пет до шест година након склапања мира већ били санирани или снабдевени неопходним инвентаром. Пре излагања приређене грађе, у наредним поглављима доносимо реконструкцију потпуног списка храмова настрадалих у ратним дејствима, употпуњену подацима о току њихове обнове. Уместо преоптерећивања текста критичким апаратом, релевантни подаци су обједињени у садржајној уводној студији

*

Саборни храмови у три од четири средишта округа који су улазили у састав Тимочке епархије нашли су се заједно са својим варошима у рукама османске војске 1876. или 1877. године. Саборна црква у Књажевицу је 1876. најгоре прошла. Не само да је храм запаљен, те је ватром оштећен и иконостас, звона разорена и однет часовник са звоника, већ су живопис и кров оштећени хицима из ватреног оружја. Барјаци и иконе су растрзани, оскрнављени, оштећени или потпуно упропашћени, а потом разбацани по вароши.¹¹ Цркву Рождества Пресвете Богородице у Зајечару османска војска је 1876. такође оштетила и oplенила. Након одласка османских трупа, зајечарска црква је затечена без врата и прозора, са оштећеним иконостасом. Сачуваност појединих богослужбених предмета у црквеној ризници до данашњег дана упућује на помисао да су спашени захваљујући правовременом сакривању, пре уласка османских јединица у варош.¹² Алексинчка варошка црква није спаљена нити је њена зграда знатније оштећена, јер је током боравка османских снага преобраћена у џамију и функцију муслиманског храма вршила до њиховог одласка 6. марта 1877. године. Иако је преобраћење спасило грађевину, није црквени

11 *Споменица Тимочке епархије 1834–1934*, Неготин, 1934, 177; А. Ристић, *Књажевац у Српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године*, Књажевац, 2018, 54–55; А. Костић, *Зидно сликарство Цркве Светог Ђорђа у Књажевицу, 190 година цркве Светог великомученика Георгија у Књажевицу*, зборник радова научног скупа, ур. М. Милошевић Мицић, В. Стојадиновић, Књажевац, 2025, 64.

12 *Споменица Тимочке епархије*, 67; Н. Макуљевић, *Кнез Милош и изградња цркве у Зајечару*, Сто двадесет година од оснивања Епархије Тимочке, ур. З. Ранковић, Зајечар–Београд, 2025, 42; В. Даутовић, *Ризница Саборне цркве Рођења Пресвете Богородице у Зајечару кроз два века литургијског и архијерејског богослужења*, Сто двадесет година од оснивања Епархије Тимочке, 230.

мобилијар. Црквена звона су однета, иконостас знатно оштећен, а сви богослужбени предмети, књиге и протоколи опљачкани.¹³

Према мемоару из 1876, на територији Крајинског округа током рата су оштећене четири цркве. У Великој Јасикови, Глоговици, Бруснику и Тамничу.¹⁴

Црква у Тамничу подигнута је око 1813. године. Направљена од дрвета и покривена сламом, док је брусничка изграђена 1836, такође била од дрвета и укровљена ћерамидом. Глоговичка црква саграђена је од дрвета у првим деценијама 19. века, да би 1850. обновљена, поново од слабог материјала. Након што је у рату тешко оштећена, обновили су је већ 1879. мештани Глоговице и Дубочана, који су пре османског уласка у село успели да сакрију и тиме сачувају црквено звоно. Црква Преподобне Параскеве у Великој Јасикови изграђена је вероватно почетком 19. века, од дасака. Услед пресељења села на другу локацију 1817. године, храм је пренет са свог изворног положаја у део Велике Јасикове који се назива Красна. Последња црква је изнова грађена 1868. године, опет од слабог материјала. Црква у Бруснику изграђена је у периоду 1836–1837, од дрвета, а служила је до 1900, када је на њеном месту изграђена нова.¹⁵ Тамничка црква 1895. није била у функцији, нити је село имало парохијски храм, те се може основано претпоставити да заиста јесте страдала у рату, те да касније није обнављана.¹⁶

Мимо навода мемоара из 1876, који је за циљ поред осталог имао да истакне злочине османске војске над цивилима и њено уништавање приватних и јавних цивилних објеката на територији Кнежевине, у доступној изворној грађи и литератури изостају подаци о евентуалном страдању брусничке и великојасиковачке цркве. С обзиром на карактер

---

13 М. Спасић, *Неки подаци*, 249; М. Спирић, *Историја Алексинца и околине. Од краја прве владавине кнеза Милоша 1839. до краја Првог српско-турског рата 1876–1877. године*, књ. 2, Алексинац–Ниш, 2021, 287–290; М. Јагодић, *Последице упада Турака*, 134.

14 С. Бранковић, *Мемоар о злочинима*, 251–252.

15 *Споменица Тимичке епархије*, 234, 238, 240–241, 290; Н. Макуљевић, *Црква Сошествија Светог Духа и Свете Ане у Глоговици*, Сакрална топографија Неготинске крајине, ур. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 51–52; Ј. Пијевац, *Црква Свете Тројице у Тамничу*, Сакрална топографија Неготинске крајине, 254–260; Н. Ђокић, *Списак цркви неходећи се у Окружју крајинском и описаније сваке цркве по наособ у цјелом њеном состојанију*, 800 година аутокефалности Српске православне цркве у Епархији тимочкој, ур. И. Ивковић, Зајечар, 2020, 173, 197–198.

16 М. Јовановић, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, 183.

и циљ документа из 1876. његови наводи не могу бити прихваћени без независне потврде других извора, стога се у погледу храмова у Крајинском округу може са сигурношћу прихватити само исказ о страдању глоговичке цркве и дозволити могућност оштећења тамничке.

Према мемоару српске владе из 1876, осим у Зајечару, у Црно-речком округу, османска војска оштетила је и цркве у Грлишту, Великом Извору, Рготини, Слатини и Злоту.¹⁷ Одсуство података о разарању или послератној обнови у локалном предању, храмовним летописима и стручној литератури указује на то да богомоље у Слатини и Злоту током 1876. године нису биле знатније оштећене. Цркву Успења Пресвете Богородице у Рготини, изграђену 1840, османска војска је с друге стране 1876. готово потпуно разорила. Црква је спаљена, при чему јој је ватра уништила кров и иконостас. Обновљена је до августа 1880, када је ново освећена.¹⁸ Зајечарска црква је прилично брзо враћена у употребу јер је обнова извршена већ до краја 1877, када је рестауриран и веома оштећени иконостас.¹⁹ У Црноречком округу су до краја 1882. и почетак 1883. остале необновљене две светиње: Црква архангела Михаила у Великом Извору и Црква Светих апостола Петра и Павла у Грлишту. Првопоменути храм је на месту старијег изграђен 1874, али је у рату доста страдао, те је обновљен и освећен тек 1893. године. Грлишкој цркви, односно некадашњем манастиру, у рату 1876. срушен је звоник и однето звоно. Обнова грлишког храма је окончана до 1885, када је изграђен нови звоник, за два звона, од којих је једно, према натпису на њему из 1888, било дар зајечарског трговца.²⁰

У Моравском срезу Алексиначког округа османска војна дејства 1876. године, праћена харањем и скрнављењем, обухватила су још најмање три храма. Варошка, алексиначка црква, ван среских граница, оспособљена је за богослужење већ наредне године. Све куће села Тешица

---

17 С. Бранковић, *Мемоар о злочинима*, 254–255.

18 *Споменица Тимочке епархије*, 107.

19 Н. Макуљевић, *Кнез Милош и изградња цркве у Зајечару*, 42; В. Даутовић, *Ризница Саборне цркве*, 230; А. Лаловић, *Праисторија, антички период и средњи век*, Зајечар и околина, ур. С. Зечевић, *Гласник етнографског музеја у Београду* књ. 42 (1978), 19–20.

20 Црква у Грлишту поново је страдала током Првог светског рата и готово претворена у рушевину. Године 1924/1925. цркви и звонику су ојачни темељи, наливен нови под, кров замењен, унутрашњост прекречана, а црква снабдевена богослужбеним књигама и предметима. *Споменица Тимочке епархије*, 83–85, 217; С. Бранковић, *Мемоар о злочинима*, 254.

и Трњане су током рата спаљене, али су месне цркве доживеле различите судбине. Трњанска је спаљена, док је тешичка претворена у коњушницу. Као што приређивана табела из 1883. показује, страдале су богослужбене књиге, сакрални предмети и иконе тешичког храма. Црква у Вукањи, селу у ком је већи број кућа спаљен, није изгорела, али су грађевина и иконо-стас оштећени, као и део богослужбених предмета и књига. За разлику од већине сеоских домова, Црква Светог Нестора у Витковцу није била захваћена пожаром, нити су на самој грађевини забележена знатнија оштећења. Међутим, није искључено да су страдали њени богослужбени предмети и мобилијар, али да су набављени до 1882/1883. године. Иако о томе нису сачувани подаци, могуће је да је у мањој мери пострадао и храм Свети Стефан у Липовцу или богослужбени предмети у њему, пошто се, попут Витковца, налазио под контролом османских снага.²¹ Мада се налази на једном од два списка храмова страдалих у рату, Цркву Светог Илије из 1856. у Суботинцу, у Моравском срезу Алексиначког округа, није оштетила османска војска, већ водена бујица. Будући да је 1877. дошло до изливања Јужне Мораве, црква је вероватно тада пострадала.²² Како је њена поправка била нужна, а налазила се на рубу ратног попришта, убројана је у списак храмова који су пострадали од непријатељске војске. Према подацима које је 1908. о трњанској Цркви Свете Петке оставио месни парох, црквено здање оправљено је 1881, када је обновљен и звоник и набављена два нова звона, при чему је једно било дар појединца, а друго је набавила црква од свог капитала и уз помоћ верника. Престони крст црква је стекла 1888. године. Према истом извору, наново је освећена 1881. године. Судећи према табелама, чини се да је обнова грађевине трњанске цркве и звоника заиста окончана 1881, док је простало да се снабде богослужбеним потребама.²³ Поправке вукањске цркве чини се да нису биле знатне пошто нису забележене у црквеној хроници храма.

На територији Књажевачког страдало је више храмова него у остала три округа. Осим варошке Цркве Светог Ђорђа у Књажевцу, страдао је и Суводолски манастир у Тимочком срезу. Сеоске цркве у Заглавском срезу – у селима Жлне, Горњи Зунич и Васиљ, као и селима Сврљишког среза – Пирковцу (Рашинска црква), Лалинцу, Нишевцу и

21 З. Стевановић, *Српска православна црква*, 26–27, 48–55, 61–62, 151; За цркву у Вукањи видети табеле.

22 М. Јагодић, *Последице упада Турака*, 142.

23 З. Стевановић, *Српска православна црква*, 51–52.

Извору; према мемоару српске владе из 1876, пострадале су цркве и у селима Манојлици и Црнољевици.²⁴ Обнова књажевачке цркве започета је већ 1878. године. Окречена је, кров јој је препокривен, звоник обновљен и набављена су нова звона. Израду новог иконостаса започео је академски сликар Никола Марковић 1878–1882, а годинама доцније окончао његов ученик Милисав Марковић. Црква је добила нови живопис и сат на звонику. Обнову је финансирала књажевачка црквена општина, а радови су коначно завршени у последњој деценији 19. или почетком 20. века.²⁵

Суводолски манастир, у атару граничног села Селачке, који је након рушења 1865. године био изнова подигнут, живописан и 1869. освећен, остао је 1876. године сачуван од рушења, али не и од скрнављења; османски војници су му запалили кров и уништили фрескопис потпаљивањем сламе и поливањем зидова гасом. Том приликом изгорео је иконостас и сви предмети од дрвета и платна, оштећена је купола и пропао кров. Звона и метални богослужбени предмети су некако преживели харање. Храм је обновљен новцем из манастирске касе и прилозима парохијана, изгледа убрзо по рату, будући да се не налази на списку старадалих храмова 1882/1883. године. Нови иконостас завршен је и постављен тек 1892. године.²⁶ Црква Светог Пантелејмона у селу Жлни, која је након страдања током Првог српског устанка, 1834. обновљена као храм од дрвета, будући да је била врло оштећена и од слабог материјала, након разарања 1876. није поправљана. Архитектонски пројекат за изградњу нове цркве на истом месту израдио је већ 1883. архитекта Јован Илкић уз помоћ Александра Бугарског за потребе Министарства грађевина. Пројекат је претрпео извесне измене од стране архитекте Светозара Ивачковића, да би црква била изграђена 1889, а живописана десет година касније.²⁷ Камена црква посвећена рођењу Светог Јована

24 С. Бранковић, *Мемоар о злочинима*, 256–257.

25 А. Костић, *Зидно сликарство*, 64–75.

26 М. Станојевић, *Манастир Суводол*, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, књ. 3, Ниш, 1931, 4, 7–9, 14; *Споменица Тимочке епархије*, 36–39; И. Потих, *Манастир Суводол у описима Маринка Станојевића, Синђела Никанора и Лицејских питомца*, Баштиник 17 (2015), 242–245.

27 Н. Ђокић, *Списак цркви неходећи се у Окружју крајинском*, 192; М. Милошевић Мицић, Е. Васић Петровић, *Типски црквени објекти националног стила у Југоисточној Србији – од пројекта до реализације*, Ниш и Византија, X, ур. М. Ракоција, Ниш, 2011, 449–451.

Крститеља у Горњем Зуничу, која је због сабора на Петровдан називана и Црквом Светог Петра и Павла, још 1836. процењивана је као веома стар храм, покривен каменим плочама. Од њеног и другог материјала саграђена је нова црква у близини, истог посвећења, четрдесетих година 19. века и управо је она страдала 1876. године. Обновљена је након 1882, али је због оштећења из 1913. због слегања земљишта срушена 1929. да би нова на истом месту освећена 1940. године.²⁸ Храм посвећен Светом Николи у селу Васиљу грађен је од камена на месту старе цркве брвнаре од 1836. до 1842. године. У рату је од паљевине страдала унутрашњост цркве, а по свој прилици и звоник, али су звона сачувана. Црква је оправљана годинама. Стари камени звоник је срушен 1890. и замењен дрвеним, па је и тај срушен и замењен новим 1922. године. Сам храм обновљен је у последњим годинама 19. века, те поново 1908, када су са крова скинуте камене плоче, а црква препокривена ћерамидом. Тада су дрвени стубови замењени металним.²⁹

Током рата 1876. оштећени су сви или готово сви храмови у Сврљишком срезу. Тешко оштећена су засигурно била четири сакрална објекта на његовој територији. Средњевековни манастир Светог Архангела Гаврила у селу Пирковцу, у локалној средини познат као Рашинска црква, више пута је током свог трајања обнављан и поправљан. Пре 1853. дотадашњи манастир преобраћен је у мирску цркву, која је 1857. темељно обновљена. Већ 1876. храм је попаљен. Потпуно је обновљен тек двадесет година касније, када је окончан и рад на новом иконостасу, чему је 1896. следило освећење. Лалиначка Црква Светог Николе, обновљена након 1836, иако знатно оштећена 1876, није изнова грађена, већ је оправљена. Пошто је грађевина била склона паду, године 1922. затворена је за вернике. Нова црква на месту старе изграђена је и освећена 1925, али је 1926. прво „препукла” због активирања клизишта, да би је две године касније додатно оштетио земљотрес. Нишевачка Црква Светог Илије изграђена је од тврдог материјала 1840, те је захваљујући томе и постојала могућност да буде обновљена након страдања 1876. године. Обнова конструкције храма завршена је до 1890, иконостас 1900, док је звоно храму две године касније поклатило краљ Александар Обреновић. На темељима старе

28 *Споменица Тимочке епархије*, 196–199; Н. Ђокић, *Списак цркви неходећи се у Окружју крајинском*, 192; *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, 1971, 115.

29 *Споменица Тимочке епархије*, 191–193; Н. Ђокић, *Списак цркви находeћи се у Окружју крајинском*, 193.

цркве брвнаре, која је још 1836. била сасвим дотрајала, подигнута је 1866. године нова изворска Црква Свете Параскеве, грађена од камена и опеке. Захваљујући материјалу од ког је изграђена, године 1876. није знатније оштећена. Црква Успења Пресвете Богородице у Црнојевици, чије је посвећење Светом Николи након 1836. промењено, стара је грађевина, саздана од чврстог материјала. Да је њен инвентар страдао током рата 1876. упућује чињеница да је 1881. добила нови иконстас. Изузев навода у мемоару из 1876. године, нема других потврда о страдању цркве у Ма-нојлици. Чак и да је претрпела извесна оштећења, она нису била знатна, будући да се храм не налази на списковима пострадалих објеката. Да храм није знатније страдао 1876, уколико је уопште оштећен или оскрнављен, указује чињеница да је и у 20. веку поред њега постојала дрвена звонара, изграђена вероватно када и храм, негде између 1848. и 1851. године.³⁰

Наведена анализа показује да су током ратних операција 1876. османске снаге разориле или оштетиле сигурно једну, а извесно две цркве у Крајинском округу, засигурно по четири у Алексиначком и Црно-речком, те осам цркава и манастир у Књажевачком, што даје збир од седамнаест до осамнаест оштећених цркава и једног манастира. Поред тога, на основу индиција и навода у мемоару из 1876. постоји и изворима недовољно утемељена могућност да су у сваком од четири округа те и у Крушевачком, још по две цркве претрпеле мања оштећења грађевина, плъачку или уништење целокупног или дела мобилијара.

Документи

Списак цркава у епархији Неготинској које су у рату 1876. г. оштећене ³¹					
Број	Која је црква	У чему је оштећена	Штета износи	Општина има својих новаца за оправку	Колику помоћ траже од државе
Динара					
Цркве које могу саме општине поправити					
1.	Трњанска (Ал.[ек-синачки округ])	Нема књига и икона	3000,00	Има.	–

30 Н. Ђокић, С. Митровић, *Цркве у околини Сврљига изграђене до Првог светског рата*, 192–203, 205–209; Д. Теодосић, *Обнова верских објеката на југу Србије након Првог светског рата*, Лесковачки зборник 59 (2019), 242–244.

31 ДАС, МПС-Ц, 1882, Ф 3, Р 139.

2.	Вукањска (Алек [синачки округ].)	Књиге и утвари (296 д[инара], икона ста [j]е и оправка цркве (1500 д[инара])	1796,00	?	–
3.	Суботинац (“)	Регулација потока око цркве и грађење ћуприје	100, 00	?	–
4.	Злнска (Књаж[евачки округ].)	Све изнова треба подићи	?	1700,00	–
5.	Нишевачка (“)	Оправка цркве и утвари	?	Има?	–
6.	Рашинска (“)	Књиге и иконостас	5000,00	Има?	–
Цркве којима треба у неколико државна помоћ					
7.	Зуничка (Књаж[евачки округ].)	Оправке цркве, иконостас и утвари	5900,00	600,00	5000,00
8.	Лалиначка (Књаж[евачки округ].)	Све изнова треба подићи	8300,00	3500,00	4800,00
9.	Вел[ико]. изворска (Црнор[ечки округ].)	“ “	11400,00	Има?	Зајам од управе [фондова].
10.	Грљишка (“)	Оправка иконостаса и утвари	4800,00	1000,00	“ “
			30400		
Цркве које држава треба сама да оправу					
11.	Тешичка (Алек [синачки округ].)	Нема књига, икона и утвари	1463,50	–	1463,50
12.	Васиљска (Књаж[евачки округ].)	Оправка цркве и иконе	2800,00	–	2800,00
13.	Изворска (“)	Иконе и утвари	360,00	–	360,00
			4223,50		

2.	Трњанска	1 Еванђеље на малом колу 12 минеја месечних на в[еликом]. колу 1 Србљак 1 В[елики]. требник 1 Мали требник		1 сребрн крст за престо 1 свилен барјак са икон[ом]	20 288 48 16 8 180 <u>100</u> 660	Код цркве трњанске треба подићи једну кућу са 3 собе и једном кухињом за коначиште долазећих. Код цркве, а о трошку њеном и из њених новаца који се код Управе фондова налазе. Све ће коштати 1500 – 2400 динара.
3.	Вукањска	1 Велики требник		1 сребрн крст за престо 1 свилен барјак	16 180 <u>100</u> <u>296</u>	У цркви вукањској ваља иконостас и саму цркву оправити, које ће коштати до <u>1500</u> динара. Ова би се оправка <u>могла</u> од црквених новаца извршити, кад би се могао покупити дуг који се код дужника налази.
4.	Суботиначка	Регулација потока око цркве текућег и грађење једне ћуприје преко истог			100	Ова сума репрезентира само за руку мајстора за грађење ове ћуприје; а остали рад око регулације, <u>могао</u> би се извршити радном снагом парохијана.
П У Округу књажевачком						

5.	Зуничка		Цео иконостас	I одејање за служење I путир с прибором, кадионица, полијелеј, свећњаци, еванђеље и плаштаница	2000 400 500 2900		Ова је црква у рату изгорела и оправка свода коштаће <u>3000</u> динара. Црква има свега 600 динара. Парохијани пристају да употребе ову црквену суму на оправку свода и ресто да доплате сами, а за остале потребе да им држава помогне, јер због страдања нису више у стању.
6.	Васиљска		I владичански сто I певница I иконостас				Овој цркви потребује и једна кућа са шталом, јер је изван села, но за ово није послат предрачун, као ни за побројане ствари, али би ипак према бр. 3 коштала оправка од 1500 до 2400 динара. Црквена је општина изјавила да ово није у стању извршити од своје стране јер је страдала у рату.

7.	Жлнска						Ова је црква била од слабе грађе и сва је до темеља у рату поништена. Црква има капитала 17.000 гр[оша], чар[-шијских] код Управе фондова а наређено је раније да се план с предрачуном направи и даље што треба уради. Општина ће <u>сама</u> у колико цркви недостаје подмитрити потребе прирезом.
8.	Изворска		Поправка избушених и искварених икона	2 ормана за ствари 1 плаштаница 1 антимис 1 кадионица и 1 пар одјејања свега	360		Црква нема својих новаца и црквена општина због ратних страдања није у стању ове потребе намирити.
9.	Нишевачка			Нема никаквих утвари јер су са црквом изгореле			Црква има у неколико здраве зидове, само ће се јошт колико треба ови дозидати и лаки кров метути. Наређено је пре за план и предрачун. Општина ће у недостатку црквених новаца прирезом <u>сама</u> све подмитрити и оправити.

10.	Лалинска	Нема ништа јер је све у рату пропало			Црква се има изнова зидати и потребама снабдети. Општина тражи 400 # ћеса[рских]. Али на више година без интереса, па да се са овом сумом и коју црква 350 # ћ[есарских]. има отпочне грађевину, а иначе због страдања није у стању.
11.	Рашинска	1 Празнични минијеј 1 Катавасија 1 Служебник 1 Часлов 1 Псалтир 1 велики Требник	Цео иконостас и поправка зида изутра	1 пар одјејања	Цела оправка са утварима и књигама коштаће до 5000 динара. Црквена општина даје по један динар с главе и да се утроши <u>цео</u> капитал црквени.
II У Округу црноречком					
12.	Вел[ико] изворска	Нема ништа јер је све у рату пропало			Од цркве су остали само зидови. За оправку цркве споља и изнутра, за иконостас и набавку потребних утвари требаће 950 # ћеса[рских]. Општина је врло страдала и <u>могла</u> би цркву оправити ако би јој држава признала и исплатила 31000 ока кукуруза, и када би јој се дао зајам у недостатку из Управе фондова на који се обратила.

13.	Грлишка		Поправка икона таса“ и	набавка свију утвари		Ова је црква у рату оста- ла, али јој је поломљен иконстас, упропашћене су утвари и од- нешено је једно звоно од 1 ½ центе. Цела оправка коштаће до 400 # ћеса[рских]. Црква има 1000 дина- ра, а 300 # ћ[есарских]. Тражи помоћи од државе јер општина црк- вена због рата није у стању ово надокна- дити.

КК № 200

10. фебруара 1883. год.

У Неготину

Писар свештеник

М. Марковић³⁴

,

председник Конзисторије

Прота

О. Михаиловић³³

33 Протојереј Обрад Михаиловић, председник друге класе Неготинске конзисторије. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за преступну годину 1884*. Београд, 1884, 72.

34 Писар конзисторије свештеник Михаило Марковић. *Исто*.

TWO LISTS OF CHURCHES OF THE TIMOK DIOCESE THAT WERE DAMAGED DURING THE SERBO -TURKISH WAR OF 1876-1877

Summary:

The paper presents a critical edition of two lists of churches belonging to the Timok Diocese that suffered destruction or significant material damage during the First Serbo-Turkish War. Both documents are preserved in the State Archives of Serbia (DAS) in Belgrade, within the fonds of the Ecclesiastical Department of the Ministry of Education and Church Affairs (MPS-C), where they were registered in 1882 and 1883. Neither of the two edited lists represents a complete record of diocesan churches damaged in the war of 1876, as they omit those churches that had suffered damage during the conflict but had already been repaired or provided with liturgical items by the time the lists were compiled. Since the available sources indicate that the Ottoman army, within the territory under the jurisdiction of the Orthodox Church in the Principality of Serbia, lying within the state borders, damaged and plundered churches exclusively in the territory of the Timok Diocese, the two edited lists effectively constitute a record of Orthodox churches in Serbia that suffered during the war and had not yet been repaired by the first months of 1883. Consequently, following an overview of the wartime devastation of the territory of the Principality, the introductory section attempts to reconstruct the complete list of Orthodox Church buildings in the Principality of Serbia that suffered damage in the war of 1876, including data on the damage sustained and the subsequent restoration of each church.